

Жанна Янковська
(Острог)

КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ СВЯТА ІВАНА КУПАЛА НА СЛАВУТЧИНІ (село Лисиче Славутського району Хмельницької області)

Публікації купальських пісень, порівняно з колядками, щедрівками, веснянками та іншими жанрами календарно-обрядового фольклору, представлені чисельно чи не найменше. Тому доповнення до цих джерел буде доречним. До того ж на зазначеній території, зокрема в с. Лисиче на Славутчині, простежуються певні особливості в обрядодіях, які виконували до цього свята. На них, із застосуванням методу компаративного аналізу, і зацікавлено в зазначеній розвідці.

Ключові слова: свято Івана Купала, купальські пісні, купальське вогнище, «купала» («купайлиця»), особливості обрядодій.

Publications of Kupala's songs, compared to Christmas carols, vesniankas and other genres of calendar-ceremonial tradition, represented numerically the least. Therefore, amendments to these sources, we think, would be appropriate. Moreover, in this territory, particularly in Lysyche on Slavuta district, traced certain features in rituals performed by this holiday. The Author pays attention on its by using the method of comparative analysis.

Keywords: Midsummer holiday, Ivan Kupala's songs, Kupala's fire, «kupayla» («kupaylytsya»), features of rituals.

Публикации купальских песен, сравнительно с колядками, щедривками, веснянками и другими жанрами календарно-обрядового фольклора, по численности наименее представлены. Поэтому дополнение к этим источникам будет кстати. К тому же на указанной территории, а именно в с. Лисичье на Славутчине, прослеживаются отдельные особенности в обрядодействиях, которые исполнялись к этому празднику. Именно на них, с использованием метода компаративного анализа, в этой статье и акцентируется внимание.

Ключевые слова: праздник Ивана Купала, купальские песни, купальский костёр, «купайла» («купайлица»), особенности обрядодействий.

Купальська обрядовість і фольклор посідають особливе місце в календарних обрядах українців, по-перше, тому що найменше зазнали впливу християнства, а

по-друге, тому що збереглися хоч і не дуже чисельними текстами, проте надзвичайно варіативними, з локальними відмінностями як обрядодій, так і фольклору. Можливо, саме цим можна пояснити порівняно

невелику кількість видань як із дослідження купальського обряду, так і джерельних публікацій – купальських пісень.

Серед спеціальних досліджень можна назвати працю Ю. Климця «Купальська обрядовість на Україні» (1990) [8]. Власне купальські пісні друкувалися у кількох збірниках календарного фольклору. Особливо знаковими в цьому плані є збірка «Купальські пісні», упорядкована О. Деєм (1960) [11], збірник «Календарно-обрядові пісні» за редакцією М. Пазяка (1987) [6] та пісенник «Купальські пісні», упорядкований О. Чебанюк (1989) [10]. Варто згадати також збірку «Українська народна обрядова поезія» (упорядник К. Г. Борисенко) для середнього та старшого шкільного віку (2006) [16].

Щодо фіксації текстів купальських пісень на Волині, то М. Глушко в публікації «Купальські пісні Східної Волині з села Дубрівки Баранівського району Житомирської області» згадує відомі записи Софії Рокоссовської, Лесі Українки та Назарія Димнича [2].

Описи купальського свята з уживаними текстами певної місцевості та аналізом знаходимо також у дослідженнях календарної обрядовості М. Костомарова («Слов'янська міфологія») [9], О. Воропая («Звичаї нашого народу») [1], С. Килимника («Український рік в українських звичаях в історичному освітленні») [7], В. Скуратівського («Місяцелік») [13].

Науковий аналіз цієї обрядовості знаходимо в працях В. Давидюка («Первісна міфологія українського фольклору» [5] і «Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі)» [4]).

Проте завжди цінним матеріалом для підтвердження певних наукових суджень чи нових відкриттів і компаративного аналізу є фольклорний регіональний матеріал з локальної місцевості, на якому й акцентуємо в цій розвідці.

С. Лисиче, у якому зроблено записи, належало раніше до території Великої Волині, точніше, східної її частини. Перші писемні згадки про поселення у цих місцях сягають XVI ст. Зокрема, І. Тесленко у статті «Хто є хто в імперії “старого” князя. Острозька шляхта», надрукований у журналі «Соціум», зазначає, що заселення цієї місцевості відбулося за повернення сюди, до Острозької волості, князя Василя-Костянтина Острозько-

го: «Окрім представників потомствених зем'янських родин, маєтки в Острозькій волості тримали й інші слуги князя. У перші роки після переходу волості до В.-К. Острозького напливу нових людей в Острожчині не спостерігаємо. Землю у волості князь роздає людям тутешнім, у тому числі міщанським синам Петру Малишевичу (острозькому вїйту) та Василю Григоровичу (міському, згодом замковому писарю). Осадивши слободи, потримавши їх якийсь час “на службі”, обидва почувалися в праві зватися “шляхетне урожоньми”. Острозький вїйт від назви своєї “держави” почав іменуватися Новоселицьким, а його приятель – Лисичинським, або Лисичьким» [15, с. 126]. На цій же сторінці у примітці автор статті, посилаючись на матеріали архіву Інституту історії України, пише, що «Новоселиця осаджена в 1575 р., а Лисиче, ймовірно, в 1577 чи 1578 р. Вперше острозький вїйт згаданий як “пан Новоселицький” у 1582 р., а його давній знайомий Василь Григорович починає іменуватися “Лисичинським у 1578 р.”» [15, с. 126].

Більшість купальських пісень записано автором цієї розвідки від жительки зазначеного населеного пункту Ільчук Марини Пилипівни (1927 р. н., нині покійної) у 1986 році. Вона була знаною місцевою пісняркою, знала всі як календарні, так і родинні обряди, безліч пісень. Доповнено записи про святкування Івана Купала в с. Лисиче було вже в 2011 році від інформаторки Борозенко Галини Йонівни (1943 р. н., пенсіонерки), яка майже 40 років працювала фельдшером-акушером у місцевому ФАПі. Текст однієї купальської пісні, зовсім відмінної від попередніх, наспівав Троцюк Іван Пилипович (1944 р. н., пенсіонер, у минулому колгоспник).

Ми знаємо, що святкування Івана Купала на більшій території України пов'язують з водою та вогнем – двома протилежними життєдайними початками. Особливості обрядодій на цій території зумовлюються тим, що ні в самому селі, ні в близькій околиці (у радіусі не менше 10-ти кілометрів) немає річки. Перші згадки про село, як було зазначено вище, сягають середини XVI ст., але про річку там не йдеться. Нічого не згадується про водойми в цій місцевості й у Географічному словнику Королівства Польсько-

го 1884 року, де безпосередньо про село зазначено: «Лисиче. – Село Острозького повіту. Належало до Острозьких, потім – Яблоновських. Антоній Яблоновський – познанський каштелян – продав його кільком власникам, у котрих Хилевські його викупили. І зараз [ідеться про II половину XIX ст. – Ж. Я.] посідають його. Село лежить на рівнині, з заходу і півночі оточене лісом, господарство вірцеве, 2 тисячі чистокровних овець, чорнозем V класу. Селяни заможні» [14, с. 309–310].

Приблизно за один кілометр від села розташоване урочище Чоломин з невеликою за площею болотистою місцевістю. Ще зовсім недавно там був болотистий ставок, теж зовсім невеликий, але в центрі з трясовиною (за розповідями старших людей, у роки Другої світової війни «туди затягнуло німецького танка»). Ставок весною розливався, і вода низиною стікала через ліс, утворюючи вузьке русло, що його можна було перестрибнути. Ще років 30–40 тому вода в цьому руслі струмувала джерельцем круглий рік, а зараз, особливо після проведення меліоративних робіт, і навесні рідко буває. Тому знає про нього лише покоління, яке ще пам'ятає тут весняні повені. Можливо, це було одне з багатьох джерел, яке живило річку Горинь, яка протікає приблизно за десять кілометрів. Але про наявність річки у цій місцевості поки що говорити немає підстав.

Тому в Лисичому святкуванні Івана Купала, принаймні останні 100 років, пов'язували виключно з вогнем. З цієї причини й основними атрибутами свята були купальське вогнище, на яке приносили хмиз із лісу, а також кидали в нього старі дерев'яні речі, а вже в другій половині XX ст. – використані великі гумові колеса – шини; і «купайла» (з наголосом на останньому складі) або «рожки». Подібний купальський символ згадує і Михайло Глушко, публікуючи купальські пісні з с. Дубрівки, називаючи його «купайлом» [2, с. 76]. Подекуди в літературі, зокрема в навчальному посібнику Мар'яни та Зоряни Лановик «Українська усна народна творчість», згадується назва «купайлиця» та інші.

У цьому селі рижки на «купайлу» вирізали хлопці. Це були гілки з розвилками та відтягнутими верхівками на два, три і до п'яти різок, але найчастіше на три.

Жителька села Борозенко Галина Йонівна розповіла: «Івана Купайлого було вечірнім святом. Удень працювали, а ввечері йшли “Купайлу” гуляти. Тільки деякі хлопці заготовляли рожки у цей день чи перед цим, а дівчата зносили польові та з квітників квіти, щоб вбирати “купайлу”. Несли волошку, ромашку, чебрець, дзвоники. Зносили все, що цвіло в лісі, у полі, на лузі чи вдома, і щільно вбирали рожки, як гільце, що на весіллі всаджували в коровай. Одні “купайли” вбирали тільки квітами, а другі – будяками чи кропивою, лиш зверху трохи прикривали квітами, щоб хлопці, як будуть ламати, то руки попекли чи покололи» [17].

Поскільки святкування проходило пізно ввечері, то замаскованих будяків та кропиви не було видно. Плели дівчата і вінки, але про їх роль згадаємо дещо пізніше.

Ця інформаторка згадує також, що в аналізованій місцевості «на святкування “Купайли” йшли не лише молоді хлопці та дівчата, а й чоловіки і жінки, які збиралися у гурти в стороні, найчастіше окремо. Жінки зачинили і співали купальських пісень» [17]. Про це згадується в місцевій пісні, яку співали до обривання «купайли»:

– Ой зелена-зелениця,
Ой молода молодиця,
Ой вийди, вийди на гулицю,
Почни дівчатам купаїлицю.
– Ой рада вийти, рада стати,
Дівкам купаїлу розпочати.
В мене свекруха не матінка,
В мене свекорко не батенько,
В мене діверко не братічок,
В мене сестриця не зовиця.
Ой взяли мене да й зловили,
Да в коміроньку зачинили [18].

(Діверко тут – брат чоловіка, а зовиця – сестра чоловіка.)

Обряд обривання «купайли», за розповіддю Борозенко Галини Йонівни, проходив наступним чином: «Скільки є дівчат, стають в коло і кожна одною рукою держить “копалу”, яку піднімають високо над головою в центрі кола. Держать добре, щоб хлопці не вирвали. Їх вбирали багато, із сім. І до кожної співали жінки окрему пісню. А тоді хлопці з дівчатами переспівувалися. Після пісень

хлопці накидалися на “копалу”, щоб розірвати, а дівчата не давали, дак ті прямо силою виривали і рвали на куски. Шматочками “копайли”, рожок із квітами, ділилися, бо кожний мав прийти додому із “копайлою”. Цю “копалу”, а дівчата ще й вінки, ложили хоч би потрошку у кожний рядок огірків, щоб расно родили, і затикали за балкою у хліві біля корови, щоб відьма не видоїла. Вона “копайли” теж боялася» [17]. Як бачимо, у цьому випадку «освячені» біля купальського вогнища квіти відігравали роль оберега від нечистої сили.

Після обривання «копайли» співали таку пісню:

Ой на Івана Купайлого
Ходила відьма на вайлого.
Ой на дуб лізла – кору гризла,
А з дуба впала – зілля рвала,
Лисицьких хлопців чарувала.
Нехай чарує, нехай знають,
Нехай «копайли» не займають.
Наша «копайла» на три рожки –
Хлопцям корости на три бочки [18].

Або як варіант:

Ой на Івана Купала
Ходила відьма на купайли.
Ой на дуб лізла – кору гризла,
А з дуба впала – траву рвала,
Лисицьких хлопців чарувала.
Нехай чарує, нехай знають,
Нехай «копайли» не займають.
Наша «копайла» з гіллям, з гіллям,
Наша «копайла» на три рожки –
Хлопцям ходити на три бочки [18].

У цих та інших купальських піснях, які подаємо нижче, дуже чітко простежується шлюбний (майже весільний) мотив, визначення молоді з вибором пари. Сама «ко(у)пайла» тут жіночого роду і символізує дівчину, дівочтво загалом, а її обривання хлопцями має шлюбний мотив, а також нагадує (як і пісні, які супроводжують сам процес обривання) ті еротичні язичницькі оргії, що були частиною купальського обряду, про які писав М. Грушевський, цитуючи слова псковського монаха Памфіла (XVI ст.) про це свято: «Коли прийде празник Рождества Предтечевого, то в святу ту ніч трохи не все місто схвилюється, і по селах по-

казяться – з бубнами, з сопілями, з гудінням струнним і всякими неподобними граннями сатанинськими, з плесканням і плясанням: жінки і дівчата головами махають, устами видають недобрі кличі, препогані бісовські пісні, хребтами вихляють, ногами скачуть і топчуть» [3, с. 218]. Тут вчений приводить також описи зі «Стоглава»: «Против празника і вночі на самий празник, весь день і до ночі чоловіки, жінки, діти по домах і на вулиці, і над воду ходячи, забавляються всякими грами, скоморошеством, піснями і плясами сатанинськими, гусями й іншими способами і паскудними образами; тут хлопці і дівчата безчестяться; коли минає ніч, ідуть на ріку з великим криком, як біснувати; миються водою і, вернувшись додому, падають, як мертві від великого “клопотання”» [3, с. 218].

Купальське вогнище в с. Лисиче намагалися класти високе, десь на околиці. Звичайно, і стрибали через нього. Перестрибуючи парами, закохані зчіплювали міцно руки і загадували на долю та спільне життя. Але цей елемент купальського свята, уважаємо, на сьогодні уже втратив своє сакральне значення (очищення тіла та душі від хвороб, усього недоброго, нечистого, а також, за визначенням Мар'яни та Зоряни Лановик, «символічне очищення перед жнивими» [12, с. 165]) та виконує лише ігрову функцію. Проте навіть купальському вогнищу не надавали в цій місцевості такого великого значення, як обриванню «копайли». А шматочки її клали в рядочки огірків, як і вінки, бо дівчина – майбутня мати, та, що народжує, а тому, за законами когнітивної магії, може передавати цю родючість рослинам. Сподіваємося, що тексти пісень, поданих у підбірці, зацікавлять дослідників насамперед як джерело для компаративного аналізу, що може становити тему окремої розвідки.

Ой на Івана Купайлого
Там зозуленьки купалися,
На бережечку сушилися.
Ой там дівчина журилася:
– Іще рушничків не напрала,
А вже хлопця сподобала,
Іще рушничків не вбілила,
А вже хлопця полюбила.
А вже рушнички на колючку,
А вже дівчина у віночку [18].

Ой на городі два стовпчики,
Поздоров, Боже, два хлопчики.
Ой не так два, як одного,
Да же Іваня молодого.
Ой на городі дві зірочки,
Поздоров, Боже, дві дівочки.
Ой не так дві, як одну,
Да же Марусю молодую [18].

Ой у лісі, у лісочку,
на дубку,
Там висіла гойдалочка
із шовку,
Там братіки да сестрицю
гойдали,
До сестриці потихеньку
розмовляли.
– Ой гойдайте, братіки,
високо,
Зобачу я миленького
далеко.
Ой гойдайте, братіки,
ще вище,
Зобачу миленького
ще ближче.
Ой поїхав мій миленький
за гряницю
Купувати дівчині
сподницю.
Купив її спониченьку,
як рожу,
Шовковими ленточками
обложу –
Таки своїй дівчині догожу
[18].

Ой на городі підбіл, підбіл,
Кудись Іваньо побіг, побіг.
– Ой куди побіг?
– В чисте поле.
– Чого шукать?
– Сивих волів.
Вже твої воли давно в шкоді
Да у дівчини у городі.
Вийшла Маруся виганяти,
Свого Іваня вилаяти.
– Де ти, Іванцю, забарився,
Що за волами опізнився?
– Ой опізнала мене мати,
Що подавала вечеряти.
Він до вечері боком, боком,
А до дівчини тьоком, тьоком.
Він від вечері відвернетсь,
А до дівчини засміється [18].

Підбілом у цій місцевості називають
зілля мати-й-мачухи.

Ой на городі повна рожа,
Наша Маруся – дівка й жожа.
Пора рожоньку общипати,
Пора Марусю заміж дати.
Ой дати, дати, да й за кого?
Да за Івана молодого.
А вже рушнички одбілились,
Пиши, молоді поженились [18].

Ой з-під города вода тече,
Ой там дівчина коржі пече.
Поки Іваньо добіг, добіг,
То вже Петруню коржі поїв.
Щоб ти, Петруню, наївсь трясці,
В мене горілка стоїть в пляшці,
А паляниці на полиці –
Прийди до мене у м'ясниці [18].

Саме у м'ясниці відбувалися сва-
тання.

Ой на городі біла глина,
Чогось Марусю мати біла.
Ой нехай б'є, нехай знає,
Та нехай хлопців не приймає.
Ой як же його не кохати,
Ой як же із ним добре спати.
А в нього ручка білесенька,
Він пригортає милесенько [18].

Ой на городі липух, липух,
Чогось Марусі живі упух.
Ой нихай пухне, нихай знає,
Нихай Івана не приймає [18].

Ой у полі криниченька з водою,
Переходьте, всі дівчата тодою,
Тільки ти одна, Галюню, зостанься,
Бо приїде твій миленький з Крем'янця,
Привезе тобі віночок з барвінку,
Щоб ти в ньому не ходила у смутку,
Щоб ти в ньому тай ходила весела,
Щоб ти в ньому на весілля просила [19].

Ой під білою березою,
Там чистенько обмежено,
Там чистенько обмежено,
Щей барвіночком обплетено.
То там Іванко з торгом стоїть,
Не з торгом, а з лентами,
Усім дівчатам розпродує,
А для Марусі дарма дає [18].

Як бачимо, на зазначеній території
є досить цікаві особливості як у перебі-

гу свята Купала, так і в його пісенному супроводі. На цій території збереглися також розповіді про відьом, які в ніч на Івана Купала перекидаються у котів або собак і доять корів чи блукають на цвинтарі, а також про цвіт папороті, але це тема уже іншої розвідки.

Література

1. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: у 2 кн. – К. : Оберіг, 1991.
2. *Глушко М.* Купальські пісні Східної Волині з села Дубрівки Баранівського району Житомирської області // Міфологія і фольклор. – 2009. – № 1 (2). – С. 75–84.
3. *Грушевський М.* Історія української літератури: у 6 т., 9 кн. – К. : Либідь, 1993. – Т. I.
4. *Давидюк В.* Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). – Луцьк : Твердиня, 2010.
5. *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк : Вежа, 1997.
6. Календарно-обрядові пісні / за редакцією М. М. Пазяка; упоряд., передм. та примітки О. Ю. Чебанюк. – К. : Дніпро, 1987.
7. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 4 т., 2 кн. – К. : Обереги, 1994.
8. *Климець Ю. Д.* Купальська обрядовість на Україні. – К. : Либідь, 1990.
9. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. – К. : Либідь, 1994.
10. Купальські пісні: Українські народні пісні. Пісенник / упоряд. О. Чебанюк. – К. : Дніпро, 1989.
11. Купальські пісні / упоряд., вступ. слово «Поезія життєвого буяння» О. Дея. – К., 1960.
12. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість. Підручник. – К. : Знання-Прес, 2005.
13. *Скуратівський В.* Місяцелік. Український народний календар. – К. : Мистецтво, 1993.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. F. Sulimierskiego, W. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1884. – Т. V. – С. 309–310.
15. *Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя. Острозька шляхта // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.
16. Українська народна обрядова поезія / упорядкув. текстів, передм. К. Борисенко. – К. : Школа, 2006.
17. Записала Ж. Янковська 2011 року в с. Лисиче Славутського р-ну Хмельницької обл. від пенсіонерки Галини Йонівни Борозенко, 1943 р. н.
18. Записала Ж. Янковська 1986 року в с. Лисиче Славутського р-ну Хмельницької обл. від Марини Пилипівни Ільчук, 1927 р. н.
19. Записала Ж. Янковська 2011 року в с. Лисиче Славутського р-ну Хмельницької обл. від пенсіонера Івана Пилиповича Троцюка, 1944 р. н.